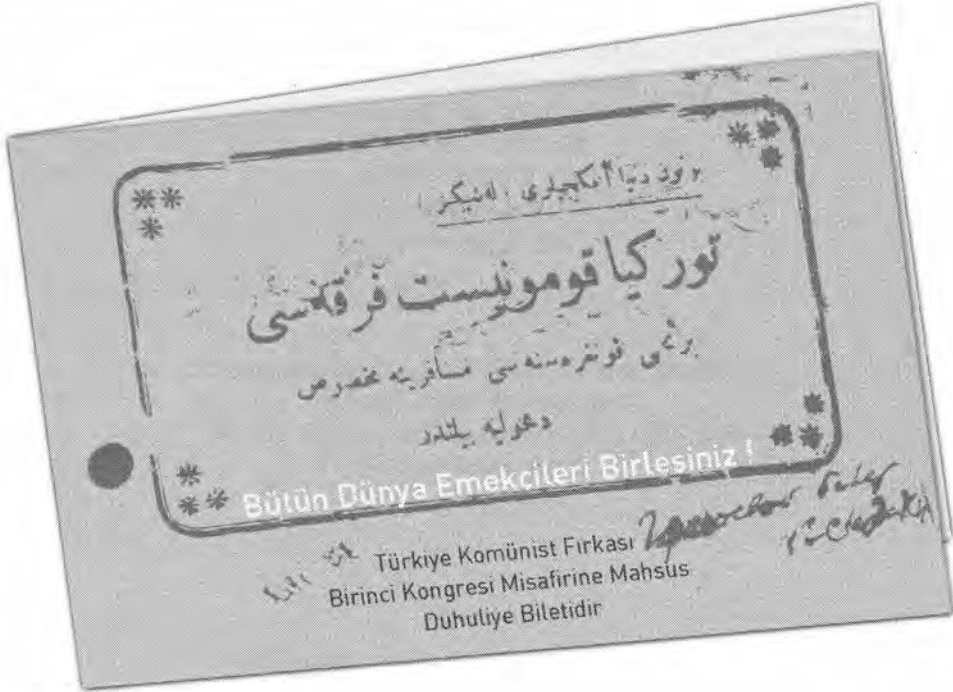

sempozyum
İstanbul, 18 Aralık 2004

1920-21'ler Türkiyesi ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü

Sempozyum Dizisi: 1

© TÜSTAV - Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı
Bu yapıtın telif hakları TÜSTAV'a aittir,
izin alınmadan kullanılamaz.

1. Basım Haziran 2005

ISBN 975-8683-46-2

TÜSTAV İktisadi İşletmesi
Kocatepe Mah. Feridiye Cad.
No: 20 Taksim - İstanbul
Tel: 0212. 237 98 92
Faks: 0212. 237 98 93
Url: www.tustav.org
e-posta: bilgi@tustav.org

Kapak Tasarımı: Deniz Erbaş / Zehra Şenoğuz
Ofset Hazırlık: EKOL Tanıtım
Baskı-Cilt: Kitap Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti
Tel: 0212. 501 46 36

TÜSTAV (Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı);
ülkemiz işçi ve sol hareketinin tarihini eksiksiz biçimde
kucaklamayı, bu tarihin belge ve canlı tanıklıklarını toplamayı,
bu alana yönelik araştırmaları özendirmeyi kendine görev biliyor.
Bu çerçevede oluşturduğumuz TÜSTAV Yayınları olarak, ülkemiz işçi ve
sol hareketi tarihini ilgilendiren belge, anı ve araştırmaları tarihseverlere
ulaştırarak ülkemizin aydınlık geleceğine katkıda bulunmayı umuyoruz.
Açıktır ki, TÜSTAV bugüne dek çalışmalarında benimsemiş olduğu bu
tarihin "olduğu gibi" yansıtılması anlayışını, TÜSTAV Yayınları'nda da
sürdürecektir. Buna uygun olarak, yayımladığı belge, anı ve
araştırmalardaki tez, görüş ve yaklaşımlar konusunda, bir kurum olarak
taraf olmamaya özen gösterecektir. Nitekim aynı tarihsel döneme ilişkin
olabildiğince farklı tarafların görüşlerini yansıtan belge, anı ve
araştırmalara yayınlarında yer vermeye çalışacaktır.

İÇİNDEKİLER

Sunu	7
Açış Konuşması / Nihat Sargin	9
I. Oturum	11
II. Meşrutiyet Döneminde Fikir Hareketleri / Doğan Özlem	15
1920'lerde Sol Hareket / Mete Tunçay	33
Sorular - Cevaplar - Katkılar	37
Atölye	47
Uluslararası Arşivlerimiz, Araştırmacılar ve Kurtuluş Savaşı Belgeleri / Engin Berber	51
Ulusal Arşivlerimiz ve Kurtuluş Savaşı Belgeleri / Selami Kılıç	73
TÜSTAV Arşivinin Düzenlenmesi Sırasında Tasnif Edilen Belgelerin Düşündürdükleri / Yücel Demirel - Hamza Tığlay	81
Sorular - Cevaplar - Katkılar	83
II. Oturum	89
1920-1921 Anadolu'su ve Mustafa Suphi / Rasih Nuri İleri	93
Yeni Belge ve Bilgiler Işığında "Mustafa Suphiler"ın Türkiye'ye Dönüşü / Yavuz Aslan	101
Türkiye Komünist Partisi'nde Dr. Fuat Sabit Fraksiyonu ve Süleyman Nuri Faktörü / Emel Akal	131
Sorular - Cevaplar - Katkılar	157

SUNU

Geçtiğimiz yılın sonlarında, TÜSTAV'ın 3. Genel Kurulu'nun arife günü, 18 Aralık 2004'te yapılan "1920-21'ler Türkiye'si ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü" sempozyumu, 2 oturum ve 1 atölye çalışması olarak tasarlandı.

1920-21'ler Türkiye'si'nin, düşünsel, sosyo-ekonomik ve siyasal yapısının irdelemesinin öngörüldüğü 1. oturum, sosyo-ekonomik yapıyı ele alacak Sayın Arus Yumul'un zorunlu sağlık sorunları nedenleriyle katılamaması nedeniyle bir ölçüde eksik kaldı.

2. Oturum, Mustafa Suphi'lerin Dönüşü ise, esas itibariyle TÜSTAV Yayınları'ndan hemen 2004 başlarında 2 cilt olarak yayımlanmış olan *TKP MK 1920-1921 DÖNÜŞ BELGELERİ* kitabı içinde yer alan yeni belge ve bilgiler çerçevesinde ele alınmak üzere düşünülmüştü.

İki oturum arasında yapılması öngörülen Atölye'de ise, ulusal arşivler ve Kurtuluş Savaşı belgelerine ilişkin bilgilerin ortaya konması hedeflendi.

Oturum ve atölye çalışmalarına katılımın oldukça yüksek olduğu sempozyumda, gerek oturumlar, gerekse atölye çalışmaları soru-cevap-katkılarla birlikte öngörülen süreleri aştı. İşte bu kitapla, zaman yokluğu veya kısıtlılığı nedeniyle sempozyumu izleyemeyenlere sempozyumda sunulan tebliğleri ve soru-cevap-katkı bölümlerini sunuyoruz. Kitapta gerek tebliğler, gerekse soru-cevap-katkılar, tebliğ sunanlar tarafından gözden geçirilmiş ve zenginleştirilmiş olduğundan, sempozyumun bütününi izleyenler açısından da yepyeni bilgiler içermektedir.

TÜSTAV bu sempozyumla Türkiye tarihine belgelerle yaklaşmanın önemini bir kez daha ortaya koyduğu inancındadır. Sempozyuma gerek tebliğleriyle, gerek soru-cevap-katkılarıyla, gerekse izleyici olarak katılanlara teşekkür ediyoruz.

Erden Akbulut
Haziran 2005

AÇILIŞ

Nihat SARGIN*

Değerli bilim insanları, sayın konuklar, Vakfımız adına hepinizi saygıyla ve yaşama hoşgörünüze sığınarak, müsaadenizle, sevgiyle selamlarım. Hoşgeldiniz, diyorum. Vakfımız, adında belirtildiği gibi ülkemizin sosyal tarihinin araştırılması, bunun için belge toplanması, arşivlenmesi, korunması ve ilgili çevrelerin ve bu çevreler içinde de özellikle bilim insanların dikkatine ve hizmetine sunulması için uğraş vermektedir.

Vakfımız ayrıca bu engin tarih içinde belirli bir kesimin, en genel tanımıyla işçi sınıfının ve sol hareketin tarihi konusunu kendisine birincil görevi olarak seçmiş, uğraşını bu konu üzerinde yoğunlaştırmış bulunmaktadır.

Bu konu, seçilen bölümün bugüne gelinceye kadar devamlı iktidar karşıtı yapısından dolayı objektif olarak en az bilinen ve en az belgeye sahip olunan konusu durumundadır. Bu durum Vakfın çalışmalarını zorlaştırdığı ölçüde bu çalışmaların önem ve değerini de artırdığını düşünmekteyiz. Bu objektif zorluğu asgariye indiren ise yine Vakfımızın kurucuları, üyeleri, destekçilerinin belki de seçilen kesimin insanlarından olması, ilişkilerinin bu çerçevede yoğunlaşmış olması ve nihayet yaşamlarına anlam kazandıran çalışmalarının bugün gelmiş geçmiş çalışmaların belgelenecek bilimsel tarihe aktarılması işinde de aynı heyecan ve özveriyle çalışma arzu ve gayretleridir.

Bu çerçevede Komintern arşiv ve belgelerini esas alarak kitaplaştırılıp kamuoyunun bilgisine sunulan *TKP Merkez Komitesi 1920-21 Dönüş Belgeleri* vesilesiyle düzenlenen bu sempozyumda sosyal tarihimizin bu hem çok acı, hem de karanlık noktaları pek çok olan konusu üzerinde, katılan bilim adamlarımızın değerli katkılarıyla, hiç değilse kimi noktaların daha aydınlığa çıkacağı, ışığa ve gerçeğe kavuşabileceğini umut etmekteyiz.

Bu fırsattan yararlanarak Vakfımız ile akademik dünya ve üniversiteler arasında ilişkilerin oluşma ve gelişmesini büyük sevinçle karşıladığımızı belirtmek isteriz. Bu ilişkileri daha geniş çerçeveye taşımak, düzenli bir şekilde geliştirmek niyetindeyiz.

Çağrımızı kabul ederek bugün sempozyumumuza katılan değerli bilim insanlarına Vakfımızın teşekkürlerini sunuyorum. İstanbul Bilgi Üniversitesi'ne de salonlarını ve bütün olanaklarını sempozyuma ve genel kurulumuza tahsis ettikleri, bu sempozyumu eski deyimle kuvveden fiile çıkması, yani gerçekleştirilebilmesindeki önemli katkısı dolayısıyla da ayrıca teşekkür borçluyuz.

Ben de, kişisel olarak hazır bulunanlara beni dinlediğiniz için teşekkür ederim. Umarım bilim insanların kendileri kadar değerli fakültelerini fazla işgal etmiş olmayız.

* TÜSTAV Başkanı

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE FİKİR HAREKETLERİ*

Doğan ÖZLEM**

Giriş

Şimdi bu 1920'lerdeki fikir hayatı üzerine konuşmak için ne yazık ki elimizde çok fazla kaynakça yok.

Sempozyumun bu ilk oturumunda Mete Tunçay ile birlikte, 1920-21'lerde Türkiye'deki siyasi hareketler ile fikir hareketleri üzerinde duracağız. Dönemin siyasi tarihini Mete Tunçay işleyecek. Ben dönemin fikir tarihi hakkında derli toplu bir izlenim verme amacıyla sınırlı bir sunumda bulunmaya çalışacağım. Bu sınırlılık içinde sadece dönemin fikir hareketlerinin adlarının, dayandıkları temel görüşlerin, başlıca temsilcilerinin, önemli yayınlarının söz konusu edilebileceği bellidir. Tunçay'ın ve benim sunumlarımızdan beklenenin, sempozyumun ana konusu olup öğleden sonraki oturumlarda ele alınacak olan "Mustafa Suphi Olayı"nın nasıl bir tarihsel ve fikri ortamda cereyan ettiğinin hatırlanıp tartışılması olduğu açıktır.

II. Meşrutiyet dönemi, fikir tarihimiz açısından oldukça hareketli bir dönemdir. 1920-21'li yılların fikir hareketleri de bu dönemin sonuna rastlar ve bu nedenle bu hareketlerin anlaşılması, dönemin bütünüyle ele alınmasını gerektirir. Ben de burada genel olarak II. Meşrutiyet'teki fikir hareketleri üzerinde duracağım.

Ne yazık ki, dönem hakkında çok geniş bir kaynakçaya sahip değiliz.¹ Bizde düşünce tarihçiliği, özellikle yakın dönem düşünce tarihçiliği, hâlâ sahiplenilmeyi bekleyen, büyük ölçüde bâkir bir alandır. Son yıllarda bu konudaki çalışmaların eskisiyle oranlanamayacak ve ileriye dönük olarak umutlanmamızı sağlayacak derecede arttığını görmek memnuniyet vericidir. Öbür yandan ben de bir düşünce tarihçisi değilim. Yakın dönem düşünce tarihimize ilişkin bazı yazıları ise, bir düşünce tarihçisi perspektifinden yazılmış yazılar olmayıp, bazı tespitlere dayalı olarak yaptığım birkaç genel değerlendirmeye yer veren bağımsız yazılardır. Burada da mevcut kısıtlı kaynakçadan bol bol alıntılar yapmak suretiyle yararlanarak ancak küçük bir derleme yapmayı ve birkaç genel değerlendirme notu sunmayı deneyeceğim.

Neden II. Meşrutiyet Dönemi?

Birinci Meşrutiyet'te meydana çıkan ve kökleri Tanzimat'a kadar giden karşıt dünya görüşleri, II. Meşrutiyet'in özgürlük havası içinde daha çok karşı karşıya geldiler ve çatıştılar. Ülken'in değerlendirmesine göre, Tanzimat ha-

* TÜSTAV Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı'nın 18 Aralık 2004 tarihinde İstanbul'da Bilgi Üniversitesi'nde düzenlemiş olduğu "1920-21'ler Türkiye'si ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü" konulu sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr. Doğan Özlem, Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü öğretim üyesidir.

1920-21'ler Türkiye'si ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü
sempozyum

yatta ve kafada ikilik yaratmıştı. Bu ikilik kafalarda çatışmasız, yanyana duruyor, senteze sokulmuyordu. Tüm Tanzimatçılarda görülen hem Doğulu hem Batılı olma niteliği, yine de sonuç itibarıyla aydın zümre içinde rastlanan bir durumdu. Bu zümre içinde çeşitli ve hatta karşıt görüşler, aralarında çelişki olup olmadığının farkına bile varılmaksızın, aynı kişi ve grup tarafından benimsenebiliyordu. Öbür yandan bu zümre (Ülken bu zümreye “Beyoğlu Çevresi” diyor) ile medreseden yetişenler arasındaki eski kutuplaşma da devam ediyordu. Medreseden yetişenlerin halk arasındaki itibarı yüksekti. Buna karşılık aydın zümre ile halk arasında büyük bir kopukluk vardı.²

II. Meşrutiyet’le birlikte aydın ve halk arasındaki kopukluk daha da belirgin hale geldi. Aydın, halkın dünya görüşünü “geri” buluyor, halk aydını kendinden saymıyordu. II. Meşrutiyet’le birlikte tam bir basın özgürlüğü yaşanmaya başlamasıyla, Tanzimat ve I. Meşrutiyet’te aynı kişi ve grupta farklı hatta karşıt görüşlerin beraberliği olgusuna da rastlanmaz oldu. Karşıt görüşler artık ideolojik söylemler içerisinde dile getiriliyor ve böylece fikir alışverişi ve tartışmasının yerini yavaş yavaş ideolojik kamplaşmalar alıyordu. II. Meşrutiyet, bu nedenle, Yeni Osmanlılık, Türkçülük, İslâmcılık, Sosyalizm/Komünizm ve Avrupacılık (Batıcılık) adları altında birbirlerine cephe alan ideolojilerin çatıştığı bir dönem oldu.³ 1908’den 1923’e kadar 15 yıl süren bu dönem, düşünce tarihimizde düşünce çeşitliliği açısından en zengin dönemlerden biri olmuş, Cumhuriyet döneminde böyle bir çeşitliliğe 1950’lerin ilk beş yılı ile 1960’lı yılların ilk 6-7 yılı dışında, bir daha rastlanmamıştır. Bu dönem, ideolojik kamplaşmaların düşmanlıklara döndüğü bir dönemdir de. O zaman belirmiş olan düşmanlıkların azalarak veya çoğalarak günümüze kadar geldiği ve günümüzde de açık veya örtük olarak devam ettiği söylenebilir. Bu ideolojiler içerisinde Türkçülük ile Sosyalizm/Komünizmin Yeni Osmanlılık, İslâmcılık ve Avrupacılık/Batıcılık’a göre geç ortaya çıktıkları, hatta ancak II. Meşrutiyet döneminde adlarını duyurdukları bilinmektedir. Öbür yandan bu ideolojilerin taraftarlarının zaman zaman aynı siyasi parti veya siyasi organizasyon içinde yer almaları da nadir değildir. Örneğin İttihat ve Terakki Partisi içinde İslâmcılar, Batıcılar ve Türkçüler bir arada bulunabiliyorlardı. Bunun gibi, Hürriyet ve İtilâf Partisi içinde de İslâmcılar ve Batıcılar birleşebilmişlerdi.⁴ (Batıcılarla İslâmcıların aynı siyasi parti, siyasi organizasyon veya ekonomik çıkar birliği içinde yan yana yer almaları olgusuna bugün de rastlanabiliyor.)

1. İslâmcılık

İslâmcılar 1905’den beri *Sırât-ı Müstakim* adlı dergiyi çıkarıyorlardı. 1908’den sonra bu derginin yerini *Sebil-ür Reşâd* dergisi aldı. Bu dönemde İslâmcıların Cemaleddin Afgani’den, Şeyh Muhammed Abdüh’ten etkilendikleri, bunların makalelerinin bu dergide yayımlandıklarını görüyoruz. Bu dergi etrafındaki İslâmcılar Batılılaşmaya karşı yoğun ve zaman zaman saldırgan bir tepki gösteriyorlar; içlerinden bazıları ise zaman zaman İslâmî dogmaları ve İslâm geleneğini Batılı normlara uyarılama çabası içinde görünüyorlardı. Bu ikinci grupta yer alanlar daha sonra Türkçülerle ve Batıcılarla

uzlaştılar. Birinci grupta yer alanlar *Volkan*, *Sadayı Hak* gibi popüler dergilerde katı İslâmcı bir çizgiyi sürdürdüler. *Ceride-i İlmiye*”, *Mahfil*”, *İslâm* gibi dergilerde ise, günlük politikadan uzak, ciddi ve düzeyli tartışmaların yer aldığı görülür. Ve bu grupta yer alanlar modernist İslâmcılığa bağlı kalıp sonradan Türkçülerle ve bazı Batıcılarla uzlaştılar. *Sebil-ür Reşâd*' in başlıca yazarları Mehmet Akif, Aksekili Hamdi, Mahmut Esat, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmet Naim, Tahir-ül Mevlevi, Bursalı Tahir, Ali Ekrem olmuştur. Bu yazarların büyük kısmı sonradan Türkçü-Batıcı olmuşlardır. Modernist İslâmcı yazarlarına rağmen, *Sebil-ür Reşâd*' in çizgisi, katı ve gelenekçi İslâma uygun bir çizgi olmuştur. Temel görüşleri Ülken'e göre şöyle özetlenebilir: “İslâm sadece bir din değil, bir sosyal düzen yasasıdır. Bu nedenle dünyanın nizamına onun şekil vermesi gerekir. İslâma uymayanlar hak yoluna çağrılmalı, çağrıya uymayanlar, devlet başkanı bile olsalar, iktidardan uzaklaştırılmalıdır. İslâm halkçı ve demokratik bir dindir. İslâmda ruhban yoktur ve İslâmi ilkeler Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi'ne uygundur. Halifelik en yüksek sosyal kurumdur. (Sait Halim Paşa, İslâmda “taassub”u eleştirmesine rağmen, bunalımlarımızın kökünde İslâm doktrininden uzaklaşmanın yattığını ileri sürmüştür.)”⁵

Gelenekçi İslâmcılar Batılılaşmaya karşıydılar. Teknik bakımdan Batı'ya muhtaç olduğumuzu, fakat tekniği alırken inancı, ahlâkı, ruhu korumak gerektiğini ileri sürüyorlardı. Batı Doğu'yu teknik üstünlüğüyle yenmiştir, başka bir şeyyle değil. Batı'ya karşı Batı tekniği ile mücadele edilmeli, fakat ondan inanç, ahlâk ve ruh olarak hiçbir şey alınmamalıdır. Gelenekçi İslâmcılar İslâm birliğini bozacağı kaygısıyla her türlü milliyetçiliğe, bu arada Türkçülüğe de cephe almışlardı. Türkçülüğe karşı olmak bakımından Osmanlılarla birleşiyorlardı. Türkçülük Osmanlı ve İslâm birliği için zararlıydı. Örneğin Süleyman Nazif Türkçülere *İctihad*'da hücum ederken Türkçülerin İslâm uygarlığına zarar vermiş olan Cengiz Han gibi bir paganı sahiplenmelerini kabul edilemez buluyordu. Mustafa Sabri Türkleri İslâmın düşmanı olarak görüyordu.⁶

Hilav'a göre, gelenekçi İslâmcıların katı ve dogmatik görünümünde rakip ideoloji taraftarlarının İslâma karşı yoğun hücumlarının da bir rolü olduğu açıktır. Özellikle Batıcılar İslâmcılara karşı çok sertteler. İslâmcılığın katı bir ideolojiye dönüşmesinde Batıcılardan sonra Türkçülerin hücumlarının da etkili olduğu belirtilmelidir. Türkçüler “ümme” fikri yerine “kavmiyet” fikrini öne çıkarırlarken, İslâmcılar kavmiyetçiliğin (sonradan “ulusçuluk”un) İslâm birliğinin parçalanmasına yol açacağı iddiasıyla Türkçülere saldırıyorlardı.⁷ Öbür yandan, Ülken'e göre, bir İslâm birliği de ortada yoktu. Tam tersine İslâm dünyası tam bir parçalanmışlık arz ediyordu ve İslâm coğrafyasının büyük kısmı Batılıların sömürgesi halindeydi. Aksekili Ahmet Hamdi, “Her kavmin (ulusun) kendi başına hareketi İslâm için felâkettir” diyordu; fakat bir İslâm birliğinin nasıl mümkün olabileceği hususunda susuyordu. İslâm birliği olan değil, olması gereken bir şey, bir idealdi.⁸

2. Batıcılık

Batıcılık İslâmcılıktan eskidir. III. Ahmet'le başlamış, III. Selim'le ilk başarısını kazanmıştır. Ondan sonra Türkiye'nin yöneldiği taraf, bilindiği üzere, hep Batı olmuştur. Osmanlı, yenilgilerinin sebebinin Batı'nın üstünlüğünde görmekte ve Batı'yı örnek almaktadır.

Ülken Batıcılığın gelişimini şöyle değerlendiriyor: "Plansız ve iradesiz Batılılaşma hareketi, İslâmcılığı besledi. İslâmcılığı özellikle Batılılaşma adı altında yüzeysel bir Batı taklitçiliğini savunanlara karşı oluşan sert tepki de beslemiştir. Bununla birlikte II. Meşrutiyet'e özgü Batıcı hareketler, Tanzimat'ın yüzeysel Batı taklitçiliğinden öteye geçmeyi bazı yönlerden başarmıştır. Tanzimat'ın 'medeniyetçilik' adı altında bağlandığı Batıcılık, devlet yönetiminde ve eğitimde Batılı yönde bazı reformlar gerçekleştirilmekle birlikte, Batı'nın sabit klişeler, giyim, kuşam ve görgü kurallarında Batı'yı taklitle sınırlı kaldı. II. Meşrutiyet'le birlikte şunun farkına varıldı: II. Abdülhamid'e karşı 'hürriyet' sloganı altında yürütülen muhafalet, II. Abdülhamid'in 'istibdad'ının kalkmasından sonra neredeyse slogsız kaldı. Ve 'istibdad'ın kalkmasıyla hürriyet sorununun çözülmediği de görüldü. Özgür bir ortamın bir amaç olmadığı, sorunların çözümü için ancak bir araç olabileceği anlaşıldı. Özgürlük gelmişti, fakat sorunlar oldukları yerde duruyordu. Bu sorunların başlıcaları şunlardı: 1. Eşitlik ve özgürlük kazanan imparatorluk kavimleri, etnik gruplar arasında birlik nasıl sağlanacaktı? 2. Azınlıklar karşısında ekonomik yönden zayıf kalmış olan, fakat imparatorluğun esas nüfusunu oluşturan çoğunluğun kalkınması nasıl sağlanacaktı? 3. Eğitimde hangi yöntemler kullanılacak ve bu konuda hangi Batılı ülkenin eğitimde uyguladığı yöntemler örnek alınacaktı? 4. Aile, kadın ve çocuk hakları nasıl düzenlenecekti? 5. Mevcut dinsel hukuk bir yana, örfi hukuk uluslararası hukukla nasıl bağdaştırılacaktı? Örfi hukukla şer'i hukuk nasıl bağdaşacaklardı? 6. Tanzimat'ın girdiği borçlar, kapitülasyonlar dururken ekonomik kalkınma mümkün olabilecek miydi?"⁹

Batıcılara göre önce çeşitli kavimlerin varlığı dolayısıyla ayrıcinstenliği (heterojenliği) esas alan "ümme sistemi"ne dayalı olan imparatorluğun yapısını, bircinstenliği (homojenliği) esas alan bir "millet sistemi"ne göre yenilemek gerekiyordu. Ne var ki, imparatorluğun çeşitli kavimlerinde uyanan milliyetçilik tabii ki Türklerde de uyanmıştı; dolayısıyla bircinstenliği esas alan bir "millet sistemi"ne geçmek hiç de kolay görünmüyordu veya ancak Türklerin hâkim kavim olarak azınlık halindeki kavimleri ikna veya zor yoluyla bir çatı altında toplamaları gerekiyordu. (Sonradan Cumhuriyet bunu yapacaktır.) Bu durum Batıcılar arasında bölünmelere yol açtı. Birçok hizip ortaya çıktı.

1. Önce Tanzimat'ın "medeniyetçi"lerinden söz edelim. Onlar, Osmanlı birliğini koruyarak Batılılaşmak gerektiğini savunuyorlardı. Bu nedenle Osmanlı örfünü ve İslâm geleneklerini muhafazaya yönelik bir Batıcılık taraftarıydılar. Bu amaca eğitim ve öğretim yoluyla ulaşılacağına samimi olarak da inanıyorlardı. Emrullah Efendi, Sâtu Bey gibileri böyle düşünüyorlardı. Ne

var ki Emrullah Efendi aşırı bir Fransız hayranıydı, bir Frankofildi, Batılılaşmayı Fransızlaşma olarak görüyordu. Buna karşılık Sâti Bey, Batı'da başka seçeneklerin olduğunu gören, araştırmacı ruha sahip biriydi. *İctihat* dergisinde, bir "medeniyetçi" olarak Tanzimat zihniyetini savunuyordu. Mektep-medrese tartışmasında Tanzimat'ın mekteplerden yana tavrını onaylıyor, medreselere fen dersleri koymakla onların ıslah edilemeyeceğini belirtiyordu. Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan Doğu-Batı ikiliğinin doğal ve zorunlu olduğunu, devlet yönetiminden eğitime ve yargıya kadar bu ikiliği kabul etmek ve yaşatmak gerektiğini ileri sürüyordu.

2. Batıcıların bir kısmı ülkenin en önemli sorununu sosyal örgütlenme yetersizliği olarak görüyorlardı. Onlara göre ülke üretici ve girişimci insan yetiştirmediği, yalnız genel işlere koşan memur sınıfı ve kişisel girişimcilikten uzak çiftçi yetiştirdiği için bütün Batılılaşma hareketleri başarısız kalmıştır. Prens Sabahattin'in başı çektiği bu grup, önce toplumsal yapının analizini, daha sonra bu yapının ileri Batı uygarlığının temelindeki toplumsal yapı örneğinde dönüştürülmesini sağlayacak bir eğitim sisteminin gerekliliğini savunuyordu. Politikada önce liberal eğilimli Ahrar Partisi (Hür Olanlar Partisi) ile birleşmeye karar vermişlerse de, sonradan politika dışı kalmayı tercih etmişlerdir. Prens Sabahattin'in etkisiyle alınan bu karar, hareketin etkisini hayli azalttı. Sabahattin hayal kırıklığına uğrayarak Avrupa'ya döndü.¹⁰

3. Pozitivistler: Batıcıların üçüncü grubu, *Servet-i Fünun ve Ulûm-ı İctimaiye* dergileri etrafında toplanan pozitivistler olmuştur. Bu grup içinde sosyalizme ve materyalizme geçenler de oldu. Sosyalistler ve materyalistler, hakikati Batı'da görüyorlar, Doğu'ya ve geçmişe bakmayı gereksiz buluyorlardı. Bu hususta pozitivistlerden daha radikaldiler. Öyle ki, Ethem Nejad, Suphi Ethem, Refik Nevzad gibi sosyalistler daha ileri bir hizip kurmaya çalıştılar. Meşrutiyet yıllarının sosyalist hareketi henüz çok zayıf olmakla birlikte, fikir hareketi olarak ilginç yönlere sahiptir. (Biraz ileride "Sol Düşünce" başlığı altında bu yönlerin bazılarını değineceğim.) Bunlara Dr. Rıza Bey'in Sosyal Demokrat Partisi'ni ve sosyalist Hilmi'yi katmalıyız. Ülken'e göre, "Henüz büyük endüstrisi, yeteri kadar işçisi, işçi sendikası ve teşkilâtı olmayan bir memlekette sosyalist düşünce biraz erken ve hayali sayılabilir. Nitekim bu ilk denemeler kuvvetli hiçbir iz bırakmadan kaybolmuştur."¹¹

Pozitivistler içinde en etkili grup *Jön Türkler* olmuştur. Onlar "Kuvvetli ve üstün olan herşey Batı'dadır" şeklinde bir hayranlık duygusu içindeydiler. Aynı hayranlık Tanzimatçılarda da vardı; fakat onlar geçmişten gelen herşeyi değiştirme yanlısı değillerdi. Halbuki bu yeni Batıcılar hayranlığın sonuna kadar giderek radikal bir değişim istiyorlardı. Doğu'dan gelen herşeyi "geri", Batı'dan gelen herşeyi "ileri" buluyorlardı. "İlericilik" ve "gericilik" sözcüklerini siyasi terminolojiye iyice kazıyanlar bu Jön Türkler oldular. Geleneğe bağlanmak isteyenleri gericilikle suçladılar. "Donmuş kurallara bağlananlar ve fanatikler için bu suçlama doğru olsa bile, geçmişin tam bir inkârına gittikleri için kendileri de fanatizme kaydılar ve Batıcılık düşmanlığını kendi elleriyle körüklemiş

oldular. Bu hareket içinde Celâl Nuri, Kılıçzade Hakkı, Ali Kâmi gibi yazarlar, Abdullah Cevdet'in ve onun *İctihad* dergisi etrafında birleşmişlerdi. Bununla birlikte derginin yazarları arasında tam bir fikir birliği de yoktu. Rıza Tevfik Batıcılığı benimsemekle birlikte, halk edebiyatına, Doğu şiirine ve İslâm felsefesine yönelmenin gerekliliğini de vurguluyordu. Jön Türkler, kadın hakları, kadınların eğitimi, köylülükten kurtuluş, medrese karşıtlığı, kadınların örtünmesine tepki, çok kadınla evlenmenin reddi, ailenin modernleşmesi gibi konularda olduğu gibi, Arap harflerinin değiştirilmesi, uluslararası tartı ve ölçü sisteminin kabulü, laikleşme gibi konularda da radikalizmlerini ortaya koyuyorlardı. Bu radikalizm İslâmcı cephede tepki doğuruyordu ve *İctihad* ile *Sebil-ür Reşâd* dergileri arasında uzun tartışmalar ortaya çıkıyordu".¹²

4. Türkçülük

Türkçülük, önce hem İslâmcılar hem Batıcılar tarafından tepkiyle karşılanan bir akım olmuştur. Türkçülüğün ilk kıvılcıkları Yeni Osmanlılar zamanına kadar uzanır. "Turan" sözcüğü önce Macarlar tarafından 1839'da Türk kavimlerine kök arama amacıyla kullanılmıştır. Fakat Turan Cemiyeti ancak 1911'de Budapeşte'de kurulabildi. Türkiye'nin genel fikir havası ise, bu yeni kavramın girmesine uzun zaman elverişli olmadı. Hermann Vambery "pan-türkizm" in babası sayılır. *Bir Sahte Dervişin Seyahati* adlı Orta Asya'ya ilişkin eseri, önce İstanbul'da Türkçe, daha sonra Almanya'da *Reise in Mittelasien* (Orta Asya'ya Yolculuk) adıyla Almanca basıldı (Leipzig, 1873).

Türkiye'de ilk Türkçüler Tanzimat edebiyatçılarıdır. Şinasi¹³ 1845'de Arapça, Farsça ve Türkçe yazdığı bir mülemmada yalnız Öztürkçe sözcükler kullanmayı deniyordu, Ziya Paşa "Şiir ve İnşa" adlı yazısında şöyle diyordu: "Türklerin tabii şairi Baki, Nef'i değildir. Tabii şiirimiz taşra halkıyla İstanbul'un avamı arasında durmakta olan çöğür şairlerinde deyiş, kayabaşı, üçleme denen nazımlardır."

Türkçülüğü ciddi bir çığır haline getiren, Türkçe sözlük çalışmasıyla Ahmet Vefik Paşa (1823-1891) olmuş, *Lehçe-i Osmanî* ile Türkçülük hareketinde bir rehber oluşturmuştur. Türkçeyi Osmanlıca'dan ayrı bir bütün olarak ele alan Ahmet Vefik Paşa, Türk tarihinin Osmanlılarla başlamadığını ve bütün Türk kavimlerini içine alması gerektiğini ileri sürdü. Bu konuyu *Hikmet-i Tarih* adlı eserinde incelediği gibi, Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın *Evsal-ı Şecere-i Türki'sini* Batı Türkçesine çevirerek yayımladı. Sözlüğün önsözünde Türk kavimlerinin karşılaştırmalı dil incelemesine ilk defa giriştiğini söyler.

Bu sırada Yeni Osmanlıların en kuvvetli ideoloğu olarak görünen Namık Kemal¹⁴ Türkçülük hareketine yabancı kaldı. Bununla birlikte, Abdülhak Hamit'e yazdığı bazı mektuplarda hece vezni ve sade dille tiyatro denemesini tavsiye ediyordu.¹⁵

Ali Suavi¹⁶ *Muhbir* ve *Ulûm* dergilerinde Türkçülüğü ve Türkçe yazmayı devamlı olarak söz konusu etti. Dikkate değer olan nokta, onun Türkçülük ile İslâmcılık ve Batıcılık arasında hiçbir karşıtlık görmemesi ve bu üç akımı ay-

nı zamanda savunmasıdır. "O, Mahmut Celâlettin Paşa'nın Fransızca *Eski Türkler* adlı eserinden hareketle başlıca şu fikirleri savundu: 1. Türklere kendi güçlerini göstermek, Türk olmayanların da aynı ırktan olduklarını kanıtlayarak 'millet-i Osmaniye' hayalini tarihi gerçeklere dayandırmak, 2. Ari ırkta başka ırklardan üstün özellikler gören Avrupalıların bencilliğine karşı 'ırk birliği' fikrini ileri sürerek iki alem arasındaki düşmanlığı azaltmak. Hayale kaçan bu teorinin bazı bilimsel sonuçları da vardı: Batı uygarlığını kuran 'Touuro-Arién'lerdir (Türk-Ari ırk). Türkler İslâm uygarlığına geçince kendi Türk-Ari uygarlıklarından ayrıldılar. Dolayısıyla yeniden Avrupa uygarlığına girmeleri, eski durumlarına dönmekten başka bir şey değildir. Bu da Batı fikir hayatının ve tekniğinin kabulü yoluyla olacaktır."¹⁷

Celâlettin Paşa'nın oğlu Ferik Enver Paşa, mütareke yıllarında çıkan *Edebiyat-ı Umumiye* dergisinde bu tezi devam ettirdi. Onun damadı sözcük sesleri ile eşya arasındaki ilişkiler üzerine yaptığı araştırmada, yine ondan esinlendi. Yusuf Ziya da Yunan tanrı adlarının Türkçe olduğunu iddia etti. Bu abartılı Türkçülük ilgi çekmekle birlikte, bilim çevrelerinde gayriciddi bulunuyordu.

Türkçülüğün ilk kıvılcıkları üzerinde bazı dış etkilerin de rolü olmuştur: 1. Türkoloğların Türk dili ve tarihine dair eserlerinin okunması Türkçülüğü geliştiriyordu. Abel Rémusat, Silvestre de Sacy, Degnignes, David gibi bir kısmı eski, bir kısmı yeni yazarların yayımlanan eserleri Batı'dan haberi olan Türkiye fikir çevrelerinde tanınmaya başlamıştı. 2. İngiliz-Rus siyasi gerginliği yüzünden çıkan olayları da bu arada hatırlamalıdır. Kaşgar'ın Çin'den ayrılması üzerine Yakup Han, Yakup Bey'i İstanbul'a elçi olarak göndermişti. Kaşgar Tarihi'nin İstanbul'da yayımlanması, Vefik ve Suphi Paşaların Doğu ve Türk meselelerine karşı gösterdikleri yakın ilgi aynı yıllara rastlamaktadır.

Aynı dönemde Türkiye dışındaki Türkçülük hareketinin de Türkiye'yle ilişkisi varsa da, hareketin daha çok Rus kültürü ve romantizm etkisiyle uyandığını görüyoruz. Ahundzade Mirza Fetin Ali (1811-1878) Arap harflerinin düzeltilmesi için 1863'de İstanbul Hükümeti'ne başvurmuş ve bir sonuç alamamıştı. 1850-1857 arasında Azeri Türkçesiyle halk âdetlerini betimleyen komedilerini yayımladı. 1860-1870 arası Batı etkisiyle canlanan Türkçülük bir süre zayıf düştü. 1876'dan sonra Batıcı fikirlerin yanında Türkçülük yeniden uyandı. Şıpkı kahramanı diye tanınan Süleyman Paşa, askeri okullar nâzırı olduğu sırada yazdığı ders kitaplarıyla bu fikri öğretime soktu. İlk defa *Sarf-ı Osmani* Osmanlıca Grameri) yerine *Türkçe Sarf*'ı yazdı. Özbekler tekkesi şeyhi Süleyman Efendi *Lugat-ı Çağatay*'ı çıkardı ve burada Çağatay ve Batı Türkçelerini karşılaştırdı.¹⁸

Ahmet Mithat,¹⁹ kitaplarının birçoğunda Batıcılık fikri yanında Türkçülüğe de yer veriyordu. Osmanlı milleti teorisini kurmaya çalıştığı, hatta Türkçülüğe karşı tavır aldığı ilk döneminden sonra bu fikirlerini terketti, Türkçülüğe yöneldi. Özellikle son yıllarında Türkçülük hareketi içinde yer aldı. O sırada Türkçülükle en çok tartışan akımlar Osmanlıcılık ve İslâmcılıktı. Bu iki

akım, Osmanlı Devletini kurtarma misyonunu üstlenmiş akımlar olarak, Türkçülüğü Osmanlı'yı parçalayacak bir bir akım olarak görüyorlardı. Özellikle İslâmcılar Türkçülere ümmet birliğini parçalayacakları için ve pagan Türk büyüklerine aşırı ilgi göstermeleri nedeniyle öfkeliydiler.

Türk olmayan birisi, Cemaleddin Efgani (1836-1897) Türkçülüğün savunucularındandı. O, dil birliğini din birliğinden daha önemli ve esaslı sayıyordu ki, bu, Türkçüler arasında etkisini artırıyordu. *Türk Yurdu* ve özellikle Mehmet Emin (Yurdakul) üzerinde etkili oldu. Şairi Türkçe şiir yazmaya o yöneltti.

Türkiye dışındaki Türkçüler arasında İsmail Gaspralı (1851-1914) Kırım'da *Tercüman* gazetesini kurarak Türk kavimleri arasında bir kültür birliği kurma amacı taşıyan yayınlar yaptı. Osmanlı Türkçesiyle yazdı. Dilde tasfiyeci, sosyal hayatta modernistti. İstanbul'da Şemsettin Sami ve Mehmet Emin'le temas kurdu. Batı Türkçesine önem veriyor, arı Türkçeciliği savunuyordu.

Türkiye dışındaki Türkçülüğün Türkiye'deki Türkçülüğe o sıralarda etkisi çok cılız olmuştur. 1897-1900 arasında Türkçülük yeniden canlandı. Şemsettin Sami, Velet Çelebi, Necip Asım, Raif Fuat, dilci ve tarihçi olarak akımı beslediler.

Şemsettin Sami (1850-1904) *Kamus-ı Türki'*yi 1899-1901 arasında yazdı.²⁰ Türk diline hizmet etmek başlıca amacıydı.

O sırada *İkdam* gazetesi Türkçülük hareketinin merkeziydi. Necip Asım *Büyük Türk Tarihi*'ni yayımladı. Veled Çelebi *Türk Lugatı*'nı yazdı. Emrullah Efendi ve Bursalı Tahiri'nin de çalışmaları vardır. Raif Fuad sonradan TDK'nın savunduğu bir çizgide öztürkçeciliğe yöneldi.

Şinasi'de başlayan ve arkasından pek taraflısı çıkmayan edebi Türkçecilik, Mehmet Emin, Ahmet Hikmet Müftüoğlu tarafından canlandırıldı.

Türkçülük siyasi şekil alınca, dış Türklerle birleşme ideali olarak "ittihad-ı İslâm"ın karşısında yer aldı. Önce sınırları belirsiz bir yurdun adı olan "Turan", Türk kavimleri birliğinin son hedefi olarak lanse edildi. (Hüseynzade Ali -Turan-, Yusuf Akçura, Akil Muhtar). 1908'de "Türk Derneği" kuruldu. Biraz sonra *Türk Yurdu* dergisi çıkmaya başladı. 1914'de daha geniş bir zümre "Türk Ocağı"nı kurdu. Türk Ocaklarının faaliyetinde İttihat ve Terakki rol oynamaya başladı. Burada Ziya Gökalp'in etkisi büyüktü. Ziya Gökalp'in üçlü teorisi, o zamanki Osmanlı Devleti idaresinde hakim üç siyaseti uzlaştırıyordu.²¹

5. Sol Düşünce

1876-1923 yılları arasında Osmanlı ülkesinde dört çeşit sol/sosyalist düşünce hareketinden söz edilebilir:²²

1. Azınlıkların (Gayrimüslimlerin) Solculuğu:

Ermeni Solculuğu: Önce Hınçakyan Partisi, üç yıl sonra Daşnakzutyun (Er-

meni Devrimci Federasyonu), II. Meşrutiyet öncesinde İttihat ve Terakki ile ittifak ederek II. Abdülhamid'e "demokratikleşme" sloganı altında karşı çıktılar. Ne var ki, Ahmed Rıza yönetimindeki merkezî İttihat ve Terakkiciler, bu işbirliğine, yabancı devletlerin müdahale ihtimalini gözeterek karşı çıktılar. Daşnaklar 1909'da II. Enternasyonal'e Osmanlı seksiyonu içinde katılmışlar, Hınçaklar enternasyonalizm ile Ermeni ulusçuluğunu bağdaştırmaya çalışmışlardır. Ermeni solu içerisinde telif ve çeviri çok sayıda yayın yapılmıştır.

Makedon ve Bulgar Solculuğu: Bulgaristan 1878'de bağımsız olmuştu. Buna karşılık Makedonya'da Osmanlı egemenliği devam ediyordu. 1891'de Bulgar Sosyal Demokrat İşçi Partisi kuruldu ve Makedonya ve Edirne'de Sosyal Demokrat Grupları oluşturuldu. Bunlar da enternasyonalizm ile ulusçuluk arasında bir bağdaştırmaya yöneldiler.

Runlar: Adalarda ve Anadolu'da yaşayan Rumlar, Türkler ve diğer Osmanlılar'la sol örgütlerde birlikte çalıştılar ve dergiler çıkardılar. Batı Anadolu'nun Yunanlılar tarafından işgali sırasında ise Yunan ulusçusu olarak davrandılar.

Selânik Yahudileri: Selânik 1912'de Osmanlı egemenliğinden çıkıncaya kadar, ülkenin en önemli liman kentlerindendi. 1909'da Avram Benaroya'nın önderliğinde kurulan Selânik İşçi Federasyonu, diğer etnik grupları da kapsamla birlikte, esasen bir Yahudi örgütüydü. Örgüt Türkçe, Bulgarca, Rumca ve Ladino (Yahudi İspanyolcası) dillerinde birden yayımlanan *Amele Gazetesi* yanında başka yayınlar da yaptı. Yahudilerin Türk soluna katkıları diğerlerinden çok olmuştur. Mete Tunçay'a göre, onlar Osmanlı Devletinin dağılmasını istemiyorlardı. Çünkü Selânik Yahudilerin hâkim olduğu, ayrıcalıklı konuma sahip buldukları bir şehirdi ve onlar muhtemel bir Hristiyan egemenliğini hiç arzu etmiyorlardı.

2. *Osmanlı Solculuğu:* Hürriyetin ilânından (23 Temmuz 1908) Mahmut Şevket Paşa suikastine (11 Haziran 1913) kadar geçen görece özgürlükçü beş yıl ve I. Dünya Savaşından sonra, Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ile saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922) arasındaki dört yıl boyunca İstanbul, Selânik ve İzmir'deki eylem ve etkinlikler bu ad altında anılıyor.

II. Meşrutiyet'le birlikte grevler çoğaldı, fakat bunlarda sosyalist bir bilinç yönlendirici değildi, daha çok ücret artışı talepleriyle sınırlıydı. Yine de hükümet bir Tatil-i Eşgal yasası çıkardı.

Kendisine "İştirakçi" (sosyalist) denen İzmirli gazeteci Hüseyin Hilmi (İştirakçi Hilmi)²³ 1910'da *İştirak* adlı bir dergi yayımlamaya başladı. Yönetim bu dergiyi kapatınca Hilmi ve arkadaşları başka adlar altında yeni dergi ve gazeteler çıkarmayı sürdürdüler. Aynı yıl içinde Hilmi ve arkadaşları Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurdular. Tunçay şöyle diyor: "Yazdıklarına bakılırsa, bunların sosyalizmi iyi bilmedikleri, özgürlükçü, ilerici, barışçı bir enternas-

yonalizmi savundukları görülür. Çevre İslâm ile de uzlaşma arayışı içindeydi.” 1911’de Refik Nevzad fırkanın Paris şubasını kurmuştu.

1908-1913 döneminde Hilmi grubunun dışındaki bazı aydınlar da sosyalizmin yararlı, hatta kaçınılmaz olduğunu düşünmüşlerdir. 1913’de İttihat ve Terakki iktidarı her türlü muhalefeti bastırırken solculuğu da yasaklamış, örgüt önderlerini Anadolu’ya sürmüştür. Mütarekeden sonra İstanbul’da siyasal yaşam canlanınca Osmanlı Sosyalist Fırkası da 1919’da Türkiye Sosyalist Fırkası adıyla yeniden kurulmuş ve *İdrak* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Bu dönemde Hilmi özellikle ulaştırma işçilerini örgütlemekte başarılı olmuştur. İşgal koşullarında yükselen yurtseverlik duygularından da yararlanarak, 1921’de görkemli bir 1 Mayıs kutlaması düzenlenmiştir. Fakat Tunçay’a göre Hilmi’nin parti içindeki diktatörce davranışları rakip sosyalist partilerin türemesine yol açmıştır. Ayrıca İkinci Enternasyonal yanlısı Sosyal Demokrat Fırka ve Marksist Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası gibi kuruluşlar da etkinlik göstermişlerdir. Anadolu zaferi gerçekleştiğinde, Hilmi çevresi dağılmıştı; onun bir cinayete kurban gitmesiyle örgütü de büsbütün yok olmuştur.

Milli Mücadele Anadolu’sunda Solculuk: Tunçay’a göre Milli Mücadele sırasında Anadolu sol hareketler konusu oldukça karmaşık bir konudur. Bir kere İttihat ve Terakki’nin devlet sosyalizmine eğilimli sol kanadından Anadolu’ya geçenler, TBMM’ye girenler vardır. Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda yurtdışına kaçan İttihatçı önderlerin, Teşkilat-ı Mahsusa’nın bir uzantısı olarak Rusya’da örgütledikleri İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı’nın da Anadolu’yla ilişkileri olmuştur. Bolşeviklikle Müslümanlığı antiemperyalist bir doğrultuda bağdaştırmak, Sovyetlerin de desteğini sağlamak isteyen bu grup, Türkiye şubesine Halk Şuralar (Sovyetler) Fırkası adını vermiş, programlar hazırlamıştır. Bu İttihatçı solunun öteki Anadolu sol akımlarıyla ortak özelliği İslâmiyetten yararlanma çabasıdır. Sosyalizm iyi Müslüman olmanın bir gereği diye sunulmuştur. Ancak bir yandan Sovyetlere bir yandan da Mustafa Kemal Paşa’ya karşı çekinceler taşıyan bu grubun Enver Paşa’ya endeksli olması, onun kaderini paylaşması sonucunu vermiştir.

1920 ilkbaharında TBMM kurulunca, Milli Mücadele’yi Bolşevik ve kâfir olmakla suçlayan tutucu dindar çevrelere karşı, Bolşevikliğin İslâmiyetin uygulanmasından ibaret olduğunu ileri sürerek Sovyetlerle işbirliği yapma ortamını hazırlamak amacıyla bir Yeşilordu Cemiyeti kurulmuştur. Genel Merkez üyelerini sol İttihatçılıktan gelen milletvekillerinin oluşturduğu bu dernek, Meclis dışında da örgütlenmeye başlayınca, Mustafa Kemal Paşa tarafından engellenmiştir. Tunçay’a göre, Yeşilordu’nun antiemperyalist “İslâm Bolşevizmi”, komünizmi bir Müslüman etiği olarak yorumlamaktaydı. Bu cemiyetin TBMM’de “Halk Zümresi” adını taşıyan bir grubu da vardı. Mustafa Kemal Paşa bu oluşumu bölmek için, onların arasındaki güvendiği arkadaşlarına, Hakkı Behiç’in önderliğinde bir Türkiye Komünist Fırkası kurdurmuştur. Bu parti, Rus Bolşevizmini taklit etmek yerine, aynı ideallere varmak için ülke koşullarına uygun yöntemlerle bir programın izlenmesini savunmuştur.

Yeşilordu'nun başta genel sekreter (Tokat mebusu) Nâzım Bey olmak üzere, resmi fırkaya katılmayan birkaç üyesi, yurtdışındaki (Mustafa Suphi'nin başkanı olduğu) Türkiye Komünist Partisi'nin Anadolu kolu olan gizli partiyel birleşerek Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nı (THİF) oluşturmuştur. Bu yasal partinin kurucularından biri, bir şeytir: Bursa mebusu Servet Efendi. Asıl etkili önderin ise, sekreterliği üstlenen Baytar Bnb. Salih Hacıoğlu olduğu anlaşılıyor. THİF daha iki aylıkken, 1921 yılının Ocak ayında Çerkez Ethem ayaklanması vesilesiyle her türlü sol bastırılırken sona ermiş ve sorumluları İstiklâl Mahkemesi'nce mahkûm edilmiştir.

Mustafa Suphi Hareketi:

Sempozyumumuzun konusu itibarıyla bu hareketten diğerlerine oranla biraz daha fazla söz etmek gerekir.²⁴ Ayrıca ve zaten, Anadolu solunun en önemli akımı, dışarıdan gelen Mustafa Suphi hareketidir. Mustafa Suphi, İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra, 1910'da siyasal bilimler öğrenimini tamamlamıştır. Gazetecilik ve iktisat/sosyoloji öğretmenliği yaparken, Milli Meşrutiyet Fırkası'nın organı *İfham* gazetesini yönetmişti. 1913 yaz başındaki Mahmut Şevket Paşa suikasti üzerine o da Sinop'a sürülmüş, ama Rusya'ya kaçmıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bolşevik olmuş ve Rusya Türkleri arasında etkinlik göstermiştir. 1917 Devriminden sonra Moskova'da yayımlamaya başladığı *Yeni Dünya* gazetesini Türkiye'ye de gönderiyordu. 1919 Mayısının sonunda Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesiyle Bakû'ya yerleşen Mustafa Suphi, Ankara hükümetiyle haberleşmiş, bir yandan Sovyet yardımına aracılık etmeye çalışırken, bir yandan da Anadolu'da komünist örgütlenmeye izin verilip verilmeyeceğini araştırmıştır.

Komintern'in Eylül'ün ilk haftasında Bakû'de düzenlediği Doğu Halkları Kurultayı'nda en kalabalık delegasyon, Türkiye temsilcileriydi. Mustafa Suphi çevresinden başka, İstanbul'dan ve Kuzeydoğu illerinden gidenler vardı. Enver Paşa'nın da, eski polis müdürü Azmi Bey'le birlikte Kuzey Afrika İslâm devrimcilerini temsilen katıldığı kurultayda, Türk delegelerin çoğu, Mustafa Suphi gibi İttihatçı düşmanıydı.

Kurultayın hemen ertesinde, 10 Eylül 1920 günü TKP'nin kuruluş kongresi toplanmıştır. Yarıdan çoğu ancak danışma oyu hakkıyla toplantıya katılan 74 delegenin önemli bir bölümü, merkez komitesine seçilen Kayserili İsmail Hakkı ve Süleyman Nuri gibi savaş tutsağı askerlerdi. 1919 başındaki Alman Spartakist hareketini izledikten sonra İstanbul'da örgütlenmiş çevreden gelen eğitimi (Arap) İsmail Hakkı merkez komitesine seçilmiş, Ethem Nejad genel sekreter olmuştu. Sovyet devrimi içinde yetişenlerden Mustafa Suphi de başkanlığa geçmişti.

Ülkeyi düşman işgalinden kurtarmak ve ulusal bağımsızlığı sağlamak amacıyla Ankara hükümetiyle işbirliği yapmaya hazır olan bu grup, Mustafa Kemal Paşa'nın bütün solu tek bir yasal örgüt içinde toplayıp kendi denetimi altında tutma politikasıyla çelişmiştir. Bakû'de küçük bir dış büro bırakarak

Türkiye'ye gelen Mustafa Suphi ve arkadaşları, Tunçay'a göre, Anadolu'da Çerkez Ethem ayaklanması nedeniyle yerli solun bastırıldığı 1921 Ocak ayının sonlarında, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ve Trabzon Valisi (Deli) Hamit Bey'in ayarladıkları bir düzenle yok edilmişlerdir.

THİF yöneticileri şubat başında partiyi kapatmakla birlikte kovuşturmayla uğramışlar, parti başkanı Nâzım Bey'in de dokunulmazlığı kaldırılarak İstiklâl Mahkemesince 15 yıla mahkûm edilmiştir. Onun yanında, Salih Hacıoğlu gibi fırka ileri gelenleri de cezalandırılmıştır. 1921 güzünde, Sakarya zaferinden sonra Anadolu solu yeniden canlanmış, mahkûmlar özel bir yasayla salıverilmiştir. THİF 1922 Mart'ında *Yeni Hayat* adlı bir dergi yayımlamaya başlamıştır. Ankara'da o yılın 1 Mayıs'ı parlak bir biçimde kutlanmıştır. Partinin ilk döneminde belirgin olan İslâmla uzlaşma çabasından bu dönemde vazgeçilmiş, ama belki bir Yeşilordu kalıtı olarak öteden beri vurgulanan köylülükle işbirliği ilkesine sadık kalınmıştır.

Ağustos ayında THİF Ankara'da ilk ve son kongresini toplamıştır. Hükümet önce izin vermişken, yabancı delegelerin (Komintern temsilcilerinin) katılımı nedeniyle izni kaldırınca, toplantı yasadışı olarak yapılmıştır. Rauf Bey kabinesinin partiyi kapatmasıyla Anadolu solculuğu sona ermiştir. Bu örgütten devrimcilikte ısrar edenler, Komintern ilişkileri üzerinden İstanbul'daki yoldaşlarıyla birleşmişlerdir.

Marksist Sol: İstanbul'da 1919-1923 yılları arasında, Osmanlı Solu'ndan farklı bir sosyalist/komünist örgütlenme olmuştur. Önce *Kurtuluş* sonra da *Aydınlık* dergilerini yayımlayan bu çevre, Cumhuriyet'in ilân edildiği günlerde de *Vazife* gazetesini çıkarmış ve 1923 sonrasında yasadışı TKP olarak etkinlik göstermiştir. Grubu oluşturan gençlerin çoğu 1919'da öğrenci oldukları Almanya'da Spartakist ayaklanmasına tanıklık etmiş ve Berlin'de *Kurtuluş* adında önce Türkçe, sonra Almanca bir dergi çıkararak bir de parti kurmuşlardır. Bunların arasında, ileride Ankara Hükümetinin ticaret umum müdürü olan Vehbi (Prof. Sarıdal), Mustafa Suphiciler grubu içinde öldürülen eğitimciler, (Arap) İsmail Hakkı ve Ethem Nejad, 1925-26 yıllarında gizli TKP'nin genel sekreterliğini yapan Vedat Nedim (Tör) ile Etibank ve Sümerbank'ı kuran mühendisler vardı. Tunçay'a göre, Bu çevrenin milliyetçi duygularını Marksist terminolojiyle dile getirdikleri söylenebilir. 1919 yazbaşında İstanbul'a gelen bu gruba, Fransa'da tıp okuyan Şefik Hüsnü (Dr. Değmer) ve pedagoji öğrenimi gören Sadrettin Celâl (Prof. Antel) gibi başkaları da katılmıştır. Böylelikle genişleyen grup, Eylül sonunda *Kurtuluş*'u aylık dergi olarak yayımlamaya başlamış ve Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nı (TİÇSF) kurmuştur.

Geniş bir "proletarya" tanımından hareket eden ilk Türk Marksistleri, "kurtuluş"un tek yolunun sınıf bilinci edinip antiemperyalist bir anlayışla sınıf mücadelesi yapmaktan ibaret olduğunu düşünüyorlardı. İstanbul'da gerek Rumların Beynelmile İşçiler İttihadı'yla (Panergatiki) ve Ermeni Daşnaklarla, gerekse Osmanlı Solu'na dahil sosyalist partilerle ilişki kurmaya çalışan bu

grup, *Kurtuluş*'un yasaklanması üzerine bir yıldan fazla yayın organsız kalmış, ancak 1921 yazından itibaren *Aydınlık*'ı çıkarmaya başlamıştır. 1922 Haziran'ında toplanan Komintern'in 4. Kongresi'nde Sadrettin Celâl ve Vedat Nedim'in Sakallı Celâl'la (Yalnız) birlikte, Ankara'dan gelen THİF delegelerinin yanı sıra, Türkiye'yi temsil ettiklerine bakarak, söz konusu çevrenin TKP ile özdeş olduğu saptanabilir. TKP, bir yandan Ankara Hükümeti'nin Anadolu Solu'nu susturmasını protesto ederken, bir yandan da "cihan emperyalizmi"ne karşı, bütün dünya proleterlerinin yardımıyla kazanılan zaferi kutluyordu. Yine de, TİÇSF'nin 1 Mayıs 1923'de dağıttığı bir bildiriyle TBMM yönetimini devirmeye kalkıştığı suçlaması yapılmış ve Hıyanet-i Vatanıye Kanunu'na dayanılarak geniş bir tutuklama yapılmıştır.

Çevrenin öne çıkan ideoloğu konumundaki Şefik Hüsnü, Batı solundaki, aynı nihai amacı paylaşan sosyalist-komünist ayrımının bizim ülkemizde anlamsız olduğunu ileri sürmekteydi. Ona göre, Cumhuriyet öncesindeki Ankara yönetimi, ezilen sınıfların ağır basabileceği bir çeşit halk hükümetiydi. Vedat Nedim de bir yazısında siyasal özgürlük ve bağımsızlık üretime dayalı ekonomik bir başarıyla tamamlanmazsa, bu uğurda dökülen kanların bütün millete ve insanlığa karşı bir günah ve cinayet olacağını söylüyordu. 1923 yazında yapılan "cumhuriyet" tartışmalarına *Aydınlık* yazarları da katılmıştır. Onlara göre, hanedansız birer hükümdarlık olan Avrupa ve Amerika cumhuriyetleri, burjuva egemenliğine en elverişli sınıf hükümetleridir; ama bizde ayrıca bir cumhurbaşkanlığı olmamak koşuluyla, devlete Türkiye Halk Cumhuriyeti denmesinde bir sakınca yoktur.

Cumhuriyet'in ilânını izleyen günlerde, *Vazife* gazetesi, yapılan anayasa değişikliğinin ("Sovyetik" diye düşündüğü anlaşılmalı) ulusal egemenlik ve kuvvetler birliği ilkesine dayalı Meclis hükümeti sistemini bozduğunu ileri sürmüş, mübadele uygulamalarını eleştirmişti. Bu organ, Halk Fırkası'ndaki iç anlaşmazlıklar üstünde durduktan başka, büyük yabancı şirketlerin devletleştirilmesini de desteklemişti. Ertesi yıl toplanan 5. Komintern Kongresi'nde bu tutum eleştirilince, konuşan Türk delegesi, bazı arkadaşlarının "burjuva demokrasisi çerçevesinde devlet ve belediye sosyalizmini savundukları"nı itiraf etmiş, ama iç ve dış gericiliğe karşı "devrimci milliyetçilikle işbirliği"nin doğru olduğunu öne sürmüştür.

6. 1920'ler: Felsefî Düşüncenin Başlangıçları

II. Meşrutiyet aydınları önceki devirlerin fikri gelişimi üzerinde, yeni rejimin getirdiği özgürlük ortamı içerisinde, Batı'nın hemen her çeşit fikir akımına nüfuz etmeye uğraşarak bunları özümsemeye çalışmışlardır. Bu dönemin fikri zenginliği çok geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Öyle ki, günümüz de dahil, Cumhuriyet dönemindeki hemen tüm tartışmaların ana tartışma konularını II. Meşrutiyet'in düşünce yaşamında bulmak mümkündür. "Eğer II. Meşrutiyet'in bu fikri zenginlik zemini üzerinde Cumhuriyet aydınları yükselerek derinleşebilselerdi, Ülken'in haklı olarak üzerinde durduğu "hakiki fikir çığrıları" Türkiye'de de kurulabilirdi."²⁵

Meşrutiyet döneminde sosyal bilimlerin ülkeye girişine paralel olarak bir taraftan düşünce alanı zenginleşirken, diğer yandan da felsefi düşünce önceki dönemdeki sosyal-siyasal içeriğinden giderek sıyrılmaya ve Batı'daki felsefi akımların daha yöntemli ve bilinçli bir şekilde temsili biçiminde netleşmeye, ayrışmaya ve uzmanlaşmaya başlamıştır.²⁶ Bununla birlikte yine de önceki dönemin temeldeki "ilerleme" ve "uygarlaşma" kaygısı/hedefi hemen hiç azalmadan devam ederek dönemin düşünce akımlarının oluşumunda etkili olmuştur. Bu akımları şöyle sıralamak mümkündür:

- 1) Ahmet Şuayp, Rıza Tevfik (Bölükbaşı)²⁷ ve Mehmet Cavit tarafından kurulan *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* (1908)²⁸ etrafında ortaya çıkan pozitivist felsefe ve sosyoloji hareketi,
- 2) Abdullah Cevdet'in daha önceki dönemde yayımlamaya başladığı *İctihat* mecmuası ve Baha Tevfik'in 1910 yılında kurduğu Teceddüd-ü İlmi ve Felsefe Kütüphanesi'nin yayın organı olan *Piyano* (1910), *Yirminci Asırda Zekâ* (1912) ve *Felsefe* (1913) mecmualarında ortaya çıkan materyalizm akımı,
- 3) Abdullah Cevdet, Baha Tevfik ve Celâl Nuri (İleri)'nin materyalizmine bir tepki olarak ortaya çıkan *Sırat-ı Müstakim* (1908, 1912'de *Sebil ü'r Reşâd*), *Beyan'ül Hak* (1908), *Mahfel* gibi İslâmcı mecmualarda ve Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin *Hikmet* (1910) mecmuasında gelişen spiritüalizm görüşü,
- 4) Yine Baha Tevfik'in Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük havası içinde ortaya attığı anarşist nitelikteki immoralizm (ahlâkdışıcılık/töretanırmazcılık) görüşü,
- 5) *İctimaiyat Mecmuası* (1917), *Yeni Mecmua* (1917) gibi mecmualarda Ziya Gökalp'in başlattığı Fransız Sosyoloji Akımı,
- 6) *Dergâh* mecmuasında (1921) İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu), Mehmet Emin (Erişirgil) ve Mustafa Şekip (Tunç)'la²⁹ ortaya çıkan Bergsonculuk akımı.

Önceki dönemde kapılarını Beşir Fuad'ın³⁰ açtığı pozitivist-materyalist düşünce, Meşrutiyet'te Baha Tevfik (1881-1914)³¹ ile yeni bir açılım kazanarak daha da netleşmiştir. Öyle ki, Beşir Fuad'da pozitivist ve materyalist öğelerin bütün baskınlığına rağmen din karşıtı düşünce -en azından İslâm dini bağlamında- açıkça ortaya çıkmazken, Baha Tevfik'in felsefeye olan ilgisi ve faaliyetleri Beşir Fuad'a göre daha doğrudandır. Baha Tevfik, İslâm düşüncesinin yetersizliğini gösterme çabası içinde olduğu kadar, Häckel'in materyalizmi ile sınırlı kalan bir Batı felsefesi ithalciliğinin gerekliliğini vurgulamıştır. Ahmet Şuayp evrimci bir anlayışla pozitivist sosyolojinin Türkiye'de ilk temsilcisi olmuş, kendisini bu yolda Ziya Gökalp izlemiştir. Baha Tevfik'in yayımladığı *Felsefe Mecmuası*³² ilk felsefe dergilerinden biri olduğu gibi, 1910'da kurduğu Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi de Türkiye'de felsefi düşüncüyü uyandırma amacıyla doğrudan felsefe eseri yayımlayan ilk yayınevdir. Bu yıllarda *Dergâh* dergisi çevresinde toplanan Bergsoncular, genellikle pozitivist, özellikle Gökalpçi sosyolojist poziti-

vizme karşı irrasyonalist, spirüalist bir felsefe anlayışını savundular.³³

Baha Tevfik tarafından 1913 yılında İstanbul'da onbeş günlük olarak yalnız on sayı yayımlandığı bilinen *Felsefe Mecmuası*'ndan önce, adında felsefe sözcüğü geçen iki dergi daha vardır. Bunlardan birincisi M. Zekeriya Sertel'in Selânik'te 1911'de çıkardığı *Yeni Felsefe Mecmuası*, ikincisi ise 1912'de Bohor İsrail tarafından İstanbul'da yayımlanan *Ceride-i Felsefiye*'dir. Ancak daha çok ad yönünden önceliği olan bu iki dergiye rağmen *Felsefe Mecmuası*, amaç ve içerik yönünden ilk felsefe dergisi olarak kabul edilmektedir.

Birkaç Değerlendirme Notu

II. Meşrutiyet toplumsal çözümlere karşı arayışların ve çözüm yollarının önceki dönemlere göre daha netleşmesi ve hatta katılaşmasıyla, düşünce akımlarının serpilmesine, çeşitlenmesine ve yer yer derinleşmesine de neden olmuştur. Bu çerçevede Osmanlıcısıyla, İslâmcısıyla, Batıcısıyla, Türkçüsüyle, sosyalisti ve komünistiyle, her kesimden aydın, pratik kaygılar ve hedefler için de olsa, Batı düşüncesini önce okuma ve anlama, daha sonra da oradan iktibas ettiği fikirleri bir "dünya görüşü" potasında yoğurup topluma aktarma ve yayma çabasına girmiştir. Öte yandan Meşrutiyet'in getirdiği serbestlik ortamı içinde aydınlar, geleneksel düşünme kalıpları ve değerlerle Batı'dan öğrenilen düşünceler ve değerler arasında kendilerini sıkışıp kalmış bir halde bulmuşlardır. Bu durum bir yandan geleneğe gözü kapalı olarak sığınmak gibi bir tutuculuğu, hatta gericiliği beslerken, diğer yandan irdelemesiz, eleştirisiz olarak Batılı düşünce ve değerlerin benimsemesiyle ortaya çıkan ve topluma yabancılaşmayı artıran yarı kör bir Batı hayranlığını beslemiştir. İfratın tefrite geçivermek, bir uçtan öbür uca savrulmak, karşıt, hatta çelişik görüşler arasında gidip gelmek, bugün de bu ülkenin aydınlarının önemli bir kısmı için bir ortak zihin durumu ve davranış şekli olarak geçerliliğini korumaktadır.

II. Meşrutiyet bir geçiş dönemidir. Böylesi bir tarihsel geçiş döneminde aydınlar, kendi ilgi ve eğilimlerine uygun felsefi ve sosyolojik görüşleri cazip birer dayanak noktası olarak Batı'dan ithal ederlerken, bu arada felsefenin Türkiye'de kültür yaşamında bir yer edinmesine zemin de hazırlamışlardır. Pek çok şeyi Cumhuriyet'le başlatma konusunda pek ısrarlı olan bazı Cumhuriyet aydınlarının iddia ettiklerinin tersine, ülkemize felsefenin ve sosyolojinin girişi ve bunlarla ilgili ilk kurumlaşma adımları, II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir. Gerçi bu dönemde felsefenin aydınlarımız arasında daha çok bir dünya görüşü olarak algılanmış olduğu söylenebilir. Bunda bizzat Batı'daki şekliyle pozitivist felsefe ve sosyolojinin kendisinden kaynaklanan bir etki olduğu da söylenebilir. Bununla birlikte, dünya görüşü biçiminde algılanan felsefi ve sosyolojik düşünceler, yalnız aydınlar arasında kişisel fikir tartışmalarının malzemesi olmakla kalmamış, felsefenin ve sosyal bilimlerin bundan çok daha geniş bir alana, eğitim kurumlarına girmesine de yol açmıştır. Ancak yineleyerek vurgulamak gerekir ki, bu dönemde değişik fel-

sefelerin temsilcilerinin varlığına rağmen, bir çeşit felsefeden, pozitivist felsefeden kaynaklanan felsefi ve sosyolojik düşünüş şeklinin daha yaygın olduğu görülüyor. Örneğin Ziya Gökalp, Osmanlı batarken felsefe yapmayı "lüks" sayabilmiş, sosyoloji gibi bir "bilim" varken, artık felsefenin gereksiz olduğunu söyleyebilmiştir. Ülkeyi kurtaracak fikir üretimi felsefede değil, sosyolojide görülmüş, fakat sosyolojinin ardında bir felsefenin (pozitivist felsefenin) ve bir dünya görüşünün yattığının, dolayısıyla (pozitivist) sosyolojinin de Aydınlanma'nın nesnel, yansız, bağımsız bilim ütopyasına hiç de uymayan, felsefe ve ideoloji bağımlı bir disiplin olduğunun farkına Cumhuriyet döneminde bile 25 yıl öncesine kadar varılamamıştır. Felsefe ve genellikle sosyal bilimler, bu dönemde olsa olsa ülkeyi ve kişiyi kurtaracak bir dünya görüşünün hizmetinde işe yarayacak bir şey olarak görülmüşlerdir. Aslında bu anlayışın Cumhuriyet döneminde de uzun süre devam ettiğini, aydınların kurtarıcılık misyonundan pek vazgeçmediklerini biliyoruz.

II. Meşrutiyet de dahil olmak üzere, Tanzimat'tan bu yana, Cumhuriyet dönemini de içerecek şekilde, felsefe ve sosyal bilim akımlarıyla tanışılmış, İslâm felsefesiyle de yüzyıllarca sonra yeniden uğraşılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte hâlâ bu ülkeye özgü bir felsefe ve sosyal bilim geleneğinin olmadığı, böyle bir geleneğin oluşamadığı belirtilmelidir.³⁴ Kant, felsefeyi değil, felsefe yapmayı öğrenmenin önem ve önceliğini vurgulamıştı. Bunu sosyal bilimleri, insan bilimleri de kapsayacak şekilde anlamak gerekirse, şunların belirtilmesi kaçınılmazdır: Felsefeyi, sosyal bilimleri, insan bilimleri, hâlâ Batı'dan öğrenmeye devam ediyoruz. Gerçi bu, yüzyılların ihmalinin yarattığı büyük açığı kapatmak için hâlâ gerekli ve kaçınılmazdır. Bununla birlikte, ithalcilikten ve aktarıcılıktan ibaret bu pasif konumdan, felsefe ve bilim yapma/üretme konumuna, aktif konuma geçmek, artık bir felsefe ve bilim geleneği oluşturmak zorundayız. Bu da herşeyden önce problem bilincine, ithal edilen ve aktarılan düşünceler karşısında eleştirel bir tavır takınma alışkanlığının gelişmesine, bu bilinci ve alışkanlığı kendi toplumsal ve kültürel sorunlarımızı kavramada ve çözüme kullanma yolunu kendimize açmamıza bağlıdır. Yüzeysellik ve dağınıklıkla malûl, esnaf işi gazete fikriyatçılığında, yaratıcılıktan yoksun, taklitçi fikir ithalciliğinden, papağanlıktan kurtulmak zorundayız. Kendileri düşünce üretmeyenler, dünyaya, kendilerine ve toplumlarına, başkalarının düşünceleri ışığında bakmaya, yabancılaştıklarının farkında olmadan kendilerine ve toplumlarına yabancılaşmaya mahkûmdurlar.

Kaynakça:

- Akgül, M., *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, İstanbul, 1988.
- Aktay, Y. (editör), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - İslâmcılık*, cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Alkan, M. Ö., "Türkiye'nin İlk Felsefe Dergisi: Felsefe Mecmuası", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1989.
- Alkan, M., Ö., "Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1988.
- Bağcı, R., "Baha Tevfik Üzerine", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1989.
- Berkes, N., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1964.
- Birand, Kâmuran, "18. Asır Fransız Tefekkürü ve Namık Kemal", *Felsefe Arkivi*, İstanbul, 1945.
- Çapanoğlu, S. M., *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul, 1961.
- Doğan, I., *Tanzimat'ın İki Ucu: Ali Suavi ve Münif Paşa*, İstanbul, 1991.
- Esatlı, M. R., *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik*, İstanbul, 1950.
- Gürkan, K. İ., "Şekip Tunç'un Türk Felsefesindeki Rolü", *Prof. Mustafa Şekip Tunç Jübilesi*, İstanbul, 1944.
- Hilav, S., "Düşünce Tarihi (1908-1980)", *Türk Tarihi*, 3. Cilt, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1989.
- *İslâm Ansiklopedisi*, 1941-1986.
- Kafadar, O., "Türkiye'de Felsefe", *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002.
- Kafadar, O., *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Kafadar, O., *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- Kandemir, F., *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, İstanbul, 1943.
- Kara, İ., *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I-II*, İstanbul, 1986.
- Karakuş, R., *Felsefe Serüvenimiz*, Seyran Yayınları, İstanbul, 1995.
- Kocabaşoğlu, U. (editör), *Türkiye'de Siyasi Düşünce - Modernleşme ve Batıcılık*, cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Mardin, Ş., *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Mardin, Ş., *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1969.
- Okay, O., *İlk Türk Pozitivisti ve Naturalisti Beşir Fuad*, İstanbul, 1969.
- Öztürk, N., "II. Meşrutiyet Dönemi Türk Düşünce Hareketleri ve Eğitim", *Yeni Haran Çevresi*, Şanlıurfa, 1993.
- Seçmen, H., *Şinasi*, İstanbul, 1972.
- Tuğsavul, B. (çevrimyazı), *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*, Tüstav Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı yayını, İstanbul, 2004, 4. basım.
- Tunçay, M., "Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünce", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 1. Cilt: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- *Türk Ansiklopedisi*, 1943-1984.
- *Türkiye Ansiklopedisi*, 1985.
- Türkmen, S., "Mustafa Şekip Hayatını anlatıyor", *İş Mecmuası*, İstanbul, 1943.
- Uçman, A., *Rıza Tevfik*, İstanbul, 1986.
- Ülken, H. Z., *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 7. baskı, İstanbul, 2001
- Yücebaş, H., *Filozof Rıza Tevfik, Hayat, Şiirleri, Hatıraları*, İstanbul, 1958.

Dipnotlar:

- 1) Ben öncelikle şu kaynaklardan yararlandım (diğer kaynaklar Kaynakça'da gösterilmiştir): Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 1966, 7. baskı, 2001; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, 1964; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, 1983, Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, 1969; Selahattin Hilav, "Düşünce Tarihi (1908-1980)", *Türk Tarihi* içinde, 3. cilt, Milliyet Yayınları, 1989; Osman Kafadar, "Türkiye'de Felsefe", *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları 2002; Osman Kafadar, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İz Yayıncılık, 2000; Rahmi Karakuş, *Felsefe Serüvenimiz*, Seyran Yayıncılık, 1995; Mete Tunçay, "Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünce", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 1. Cilt: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, 2001; *Türkiye Ansiklopedisi*, 1985; *İslâm Ansiklopedisi*, 1941-1986, *Türk Ansiklopedisi*, 1943-1984.
- 2) Ülken, H., Z., *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 2001, s. 200.
- 3) Ülken, age., s. 201-203; Hilav, S., "Düşünce Tarihi (1908-1980)", *Türk Tarihi*, 3. cilt, s. 365-367; Mardin, Ş., *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 1983, s. 43-56.
- 4) Ülken, H., Z., age., s.205.
- 5) Ülken, age., s. 204-205; Ayrıca bkz.: Kara, İ., *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I-II*, 1986; Karakuş, R., *Felsefe Serüvenimiz*, 1995, s. 140-156.
- 6) Ülken, age., s. 203; Hilav, S., age., s. 363-364.
- 7) Hilav, S., age., s. 366.
- 8) Ülken, H., Z., age., s.202.
- 9) Ülken, H., Z., age., s. 205.
- 10) Ülken, H., Z., age., s. 206; Berkes, N., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 1964, s. 57-67.

- 11) Ülken, H., Z., age., s. 207; ayrıca bkz.: Akgül, M., *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkiler*, 1988, s. 29-60.
- 12) Ülken, H., Z., age., s. 207-208; Mardin, Ş., *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, age., s. 66-72.
- 13) Bkz.: Seçmen, H., *Şinasi*, 1972.
- 14) Bkz.: Birand, Kâmuran, "18. Asır Fransız Tefekkürü ve Namık Kemal", *Felsefe Arkiivi*, 1945, s.1.
- 15) Öztürk, N., "H. Meşrutiyet Dönemi Türk Düşünce Hareketleri ve Eğitim", *Yeni Haran Çevresi*, 1993, s. 22-43.
- 16) Bkz.: Doğan, İ., *Tanzimat'ın İki Ucu: Ali Suavi ve Münif Paşa*, 1991.
- 17) Ülken, H., Z., age., s. 210-211.
- 18) Ülken, H., Z., age., s. 211-212; Hilav, S., age., s. 357-360.
- 19) Bkz.: Okay, O., *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, 1989.
- 20) *Kamus-ı Türkî*'nin yeni tıpkıbasımı: Kapı Yayınları, İstanbul 2004.
- 21) Hilav, S., age., s. 362-364.
- 22) "Sol Düşünce" başlıklı bu alt bölüm için Mete Tunçay'ın "Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünce" adlı yazısından geniş ölçüde yararlanılmıştır. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt I: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, 2001.
- 23) Bkz.: Çapanoğlu, S., M., *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, 1961.
- 24) Bkz.: Tuğsavul, Burhan (çevirmiyazı), *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*, Tüstav, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı yayını, 4. basım, İstanbul 2004.
- 25) Kafadar, O., "Türkiye'de Felsefe", *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü*, age., s. 1458.
- 26) Bizde ilk ciddi felsefe çalışması olarak nitelendirilebilecek olan çalışma, İbrahim Edhem'in (Dirvana) Descartes'tan 1895'de çevirdiği *Usûl Hakkında Nutuk*'tur. Descartes'ın bu temel eseri daha sonra Mehmet Karasan tarafından *Yöntem Üzerine Konuşma* adıyla da çevrilmiştir.
- 27) Bkz.: Esatlı, M., R., *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik*, 1950; Kandemir, F., *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, 1943; Uçman, A., *Rıza Tevfik*, 1986; Yücebaş, H., *Filozof Rıza Tevfik. Hayatı, Şiirleri, Hatıraları*, 1958.
- 28) Bkz.: İsrail, Bohor, "İktisad-ı İçtimai", *Ceride-i Felsefiye*, s.1.
- 29) Bkz.: Türkmen, S., "Mustafa Şekip Hayatını Anlatıyor", *İş Mecmuası*, 1943, s. 33; Gürkan, K. İ., "Şekip Tunç'un Türk Felsefesindeki Rolü", *Prof. Mustüfa Şekip Tunç Jübilesi*, 1944.
- 30) Bkz.: Okay, O., *İlk Türk Pozitivisti ve Naturalisti Beşir Fuad*, 1969.
- 31) Bkz.: Alkan, M. Ö., "Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik", *Tarih ve Toplum*, 1988, s.52.
- 32) Bkz.: Alkan, M. Ö., "Türkiye'nin ilk Felsefe Dergisi: Felsefe Mecmuası", *Tarih ve Toplum*, 1989, s. 66; Bağcı, R., "Baha Tevfik Üzerine", *Tarih ve Toplum*, 1989, s.62.
- 33) Kafadar, O., "Türkiye'de Felsefe", age., s.1454-1459.
- 34) Bazıları böyle bir gelenek oluşturma girişiminin gereksizliğini ileri sürüyor ve hatta gelenek oluşturma isteğinin arkasında şovenist/milliyetçi/yerelci düşünce ve duyguların yattığını söyleyebiliyorlar. Ne var ki, bunların söyleyenlerin kendileri, belli bir düşünce geleneğinin (büyük ölçüde evrenselci/liberal geleneğin) içinden konuştuklarının ve bizim gibi ülkeler için tuzaklarla dolu olan ve günümüzde arkasında Anglo-Amerikan/Protestan yeni muhafazakârlığının yattığının iyice açığa çıktığı küreselleşmeciliğe hizmet ettiklerinin ya bilincinde değiller veya bu hususu örtüyorlar.